

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

С. Г. Водотика (Херсон), В. Ф. Кондрашов (Миколаїв)

О. Ю. Гермайзе

У часописі «Україна» за 20-ті роки привертають увагу досить численні публікації, що належали О. Гермайзе. Спочатку нічого певного про нього, крім того, що він проходив по «справі СВУ», не знали. Лише в деякого з фахівців це прізвище асоціювалося з дослідженням історії РУП (Револьюційної української партії). Згодом стало відомо, що в серпні 1992 р. минає 100 років з дня народження Осипа Юрійовича Гермайзе.

В літературі відомості про Осипа Гермайзе скупі і фрагментарні, що пояснюється його причетністю до «справи СВУ»*. Головним джерелом про спадщину вченого були його праці, а також звіти й повідомлення наукових установ, у яких він працював. Невелику за обсягом, але важливу інформацію містять архівні джерела — особові справи дослідника, відгук на його працю «Україна та Дін в XVII ст.» М. Грушевського, документальні свідчення про діяльність Осипа Юрійовича в 1918—1919 рр. тощо. До творчої лабораторії науковця допомогли проникнути рукописи деяких студій¹.

Якщо в 20-ті роки дослідника вважали марксистом, то в сумнозвісній 30-ті — «націонал-фашистом», «грушев'янцем», прихильником соціально-фашистського соціологізму, одним з творців буржуазно-націоналістичної схеми історії України і т. ін. Особливо «небезпечним» вважалось намагання О. Гермайзе довести всупереч поглядам московських «корифеїв» самотність історії України². Саме політичні, а не наукові оцінки давались вченому й пізніше. Наприклад, автори колективної узагальнюючої монографії «Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади» кваліфікували його лише як «вульгаризатора марксизму»³.

Єдина спроба в сучасній вітчизняній історіографії об'єктивно оцінити життя і творчість О. Гермайзе належить Є. М. Скляренку⁴. Особливо цінності надає його невеликій бібліографічній розвідці використання архівів колишнього КДБ.

Процеси національно-державного відродження в Україні посилили інтерес до спадщини О. Гермайзе. Так, часопис «Філософська і соціологічна думка» нещодавно передрукував його статтю про М. Драгоманова⁵. Зарубіжна українська історіографія вважає Осипа Юрійовича палким прибічником М. Грушевського, одним з провідних учених на Східній Україні у 20-х роках⁶.

Народився Осип Юрійович 5 серпня в родині київського єврея-фотографа⁷. Сім'я не мала великих статків, але подбала про освіту обдарованого хлопчика. Наполегливий Осип після закінчення гімназії 1910 р. вступив на історичний відділ історико-філологічного факультету Київського університету.

Запальний студент-історик з головою поринув у громадську діяльність і революційну боротьбу, що виглядає цілком логічно з урахуванням обставин

життєвого досвіду Осипа. Показово, що він одразу пов'язав долю з українським національно-визвольним рухом. Політична діяльність О. Гермайзе проходила переважно в складі УСДРП. Одночасно він активно працював у нелегальній київській студентській громаді, користуючись в ній чималим авторитетом. Великий вплив на формування поглядів Осипа мало знайомство із забороненою літературою, і насамперед, з творами М. Драгоманова. Майбутній дослідник брав активну участь у суспільно-політичному русі одночасно і як фахівець, старанно збираючи матеріали про історію нелегальних українських організацій (брошури, листівки, газети, фотографії тощо). По суті, це були його перші кроки в науку.

За участь у політичних демонстраціях Осипу заборонили протягом семестра відвідувати університет, а в квітні 1911 р. він уперше в житті опинився на півроку за тюремними ґратами як організатор і делегат студентських громад та активний діяч УСДРП. Лише кмітливість допомогла молодому революціонеру уникнути Сибіру⁸. Саме в той період Осип познайомився з відомим діячем українського руху В. Чехівським. Через 19 років доля знову звела їх на сцені одного з харківських театрів у політичному спектаклі «СВУ», але цього разу ніщо не врятувало ні одного, ні другого від сталінського ГУЛАґу.

Після непростого відновлення 1912 р. в університеті О. Гермайзе вирішив по-справжньому опанувати свою спеціальність⁹. Під керівництвом М. Довнара-Запольського він сумлінно студіював економічну історію України і написав першу наукову працю «Економічний побут приватновласних селян Великого князівства Литовського в ст. XVI—XVII», чим продемонстрував неабияке вміння працювати з джерелами. По закінченні в 1916 р. університету з дипломом I-го ступеня Осип мав ґрунтовну загальноосвітню та історичну підготовку, впевнено володів німецькою, французькою та польською мовами¹⁰.

Свої наукові вправи дослідник-початківець продовжив в історичній секції Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, де близько зійшовся з М. Грушевським та його оточенням. Значний інтерес викликали зроблені О. Гермайзе на його засіданнях наукові доповіді, а кращі з них — «Гадяцький» ключ XVII—XVIII ст. (економічна організація гетьманського домену) і «Розміри селянських землеводінь у приватновласницьких маєтках Великого князівства Литовського XVI ст.» — були рекомендовані до друку і лише війна завадила їм з'явитися в «Записках УНТ»¹¹. Саме в цьому Товаристві під керівництвом Михайла Сергійовича склалися дослідницькі смаки Осипа Юрійовича.

Постать і діяльність М. Грушевського вплинули на молодого науковця не стільки в плані історіографії та обрання тематики, скільки в розумінні ролі і значення історичної науки як чинника національно-державного відродження України. За пізнішою оцінкою самого Осипа Юрійовича, українська наука в умовах царизму могла розвиватися двома шляхами: українофільського пристосування до обставин або шляхом безкомпромісним. Цей, другий, вказаний був, як зазначав О. Гермайзе, М. Драгомановим, а вивів на нього українську науку М. С. Грушевський. «Цей шлях, — писав О. Гермайзе, — не міг зійтися з манівцями лояльності, ліберальної плутанини та національної невизначеності...»¹². Тому вчений і став палким прихильником, дійовим помічником і послідовником Михайла Сергійовича в науково-організаційній роботі.

При цьому ні дослідницька праця, ні одруження, ні небезпека нового арешту не відвернули О. Гермайзе від боротьби за кращу долю України. В

1912—1916 рр. він пропагував ідеї УСДРП серед робітників, інтелігенції та студентів Києва, організував демонстрації на честь 100-річного ювілею Т. Г. Шевченка, розповсюджував антивоєнні листівки тощо¹³. Ці роки були позначені для Осипа пошуком шляхів поєднання в практиці революційної боротьби соціальної доктрини марксизму з цілями українського національно-визвольного руху, що пізніше набуло продовження в його працях.

Лютий 1917 р. відкрив перед молодим фахівцем можливість брати участь в українському відродженні на ниві науки і освіти. Гермайзе-історик і педагог остаточно переміг Гермайзе-політика, хоча свою дослідницьку й педагогічну працю він поставив на службу власним політичним переконанням.

З 1917 р. О. Гермайзе викладав історію в українських гімназіях, згодом перетворених на трудшколи, читав лекції з історії України для учителів Києва, Гадяча, Кролевця, Миргорода і Умані, розробляв навчальні плани для відкритого в 1918 р. Українського університету¹⁴. Поступово зростав авторитет Гермайзе-педагога. З 1920 р. до арешту в липні 1929 р. він працював у різних вузах Києва.

Створення Української Академії Наук зробило реальністю мрію О. Гермайзе про суто професійну роботу дослідника. З 1919 р. він працював в історико-географічній та археологічній академічних комісіях. Молодий науковець набув досвіду науково-організаційної роботи, виконуючи в 1918—1920 рр. обов'язки секретаря історичної секції і протягом тривалого часу, у 1921 р., секретаря гуманітарного відділу та члена президії УНТ¹⁵. Таким чином, саме в роки боротьби за українську державність завершився початковий період формування Осипа Юрійовича як дослідника, педагога і організатора наукової праці.

Найбільш плідний етап у житті О. Гермайзе розпочався з поверненням на Україну М. Грушевського, тобто припадав на роки українізації. З квітня 1924 р. він працював в академічних установах, які очолював Михайло Сергійович. Лекції Осипа Юрійовича користувалися великою популярністю, численні праці привертали увагу фахівців, енергійна науково-організаційна робота викликала повагу всього загалу громадськості.

Слід наголосити, що, припинивши політичну діяльність, вчений не зміг уникнути політики, оскільки вся його бурхлива і натхненна науково-дослідницька, науково-педагогічна й науково-організаційна робота була тісно пов'язана з тими процесами, що мали місце в УСРР у 20-х роках. О. Гермайзе продовжував сповідувати марксизм і не припиняв спроб поєднати соціалістичні перетворення з національним відродженням України. Свої ідеали він прагнув втілити шляхом створення багатотомної праці «Нариси з історії революційного руху на Україні за рр. 1840—1900».

Проте реальність була дуже далекою від цих сподівань... 26 липня 1929 р. Осипа Юрійовича було заарештовано в справі СВУ і після тримісячних іезуїтських допитів він «в усьому зізнався». Показово, що частина «членів СВУ» навіть на допитах в ДПУ визнавала його «цілком радянським передовим громадським діячем» і не могла уявити причетним до антиурядової організації¹⁶.

Природно, що все це не цікавило слідчих та суддів. Згідно з вироком особового складу Верховного суду УСРР від 19 квітня 1930 р. за участь у діяльності контрреволюційної організації «Спілка визволення України» О. Ю. Гермайзе був засуджений до 5 років позбавлення волі з поразенням прав на 2 роки¹⁷. Він відбував покарання в Ярославському ізоляторі і на Соловках.

Звичайно, на цьому безпосереднє знайомство марксиста О. Гермайзе зі злочинною системою сталінського терору не скінчилось. Після Соловків О. Гермайзе виїхав до Саратовської області, бо на рідну Україну шлях був перепинений. У 1939 р. сумнозвісна «трійка» засудила вченого ще на 10 років, а 1944 р. Особлива нарада при НКВС СРСР знову відправила українознавця на 10 років за ґрати. Так і помер Осип Юрійович за колючим дротом, де він практично провів половину життя¹⁸. Це сталося 22 вересня 1958 р.

Юридична реабілітація прийшла в 1958 р., а ще через 31 рік, 11 серпня 1989 р., пленум Верховного Суду України реабілітував О. Гермайзе і по «справі СВУ»¹⁹. Нині настала черга його громадської і наукової реабілітації.

Як людина, Осип Юрійович був постаттю далеко не ординарною. На зовнішність — кругловидий, кремезний, з широким високим чолом, проникливими очима, носив тоненькі вуса. Природа наділила його запальним і водночас наполегливим, твердим характером. До останнього борючись за свої юнацькі ідеали, прагнув, незважаючи на всілякі труднощі, відстоювати власні погляди. За оцінками сучасників та й за об'єктивним підрахунком зробленого, був надзвичайно працелюбним і працездатним. Добре знав і любив Київ, де народився, вчився, працював і прожив свої найкращі роки. В 20-х роках він мешкав по вулиці Гоголівській, яка пов'язана з іменами Б. Грінченка та П. Житецького.

Природно, мав Осип Юрійович і певні вади. Як науковцю, йому можна закинути нерациональне використання часу, якого він мав так мало (1924—1929 рр.) для творчої праці. Якість зробленого знижувала багатотемність, а чимало з розпочатого він так і не завершив. Слід відзначити і надмірну політизацію його дослідницької, педагогічної і громадської роботи.

Високо оцінював педагогічну діяльність О. Гермайзе М. Грушевський²⁰. В 1917—1924 рр. Осип Юрійович працював у середніх учбових закладах, згадуючи з особливою любов'ю і навіть якимось пієтетом Шевченківську школу. Серед учителів у ній був ряд видатних педагогів, а серед учнів переважали діти української інтелігенції. В ті часи історія України була для шкіл новим предметом і свій досвід щодо його методичного забезпечення О. Гермайзе узагальнив у статті «Методичні уваги до навчання в трудовій школі», що з'явилася 1923 р. в збірнику «З практики трудової школи». Цікаво, що це була його перша ґрунтовна публікація.

На вузівській кафедрі Осип Юрійович також зарекомендував себе як педагог-новатор. Аналіз тематики читаних ним курсів і спецкурсів та керованих семінарів свідчить про добре знання історії України, щоденну копітку працю, творчий підхід до українізації вищої школи. Так, студентам-історикам він читав історію України та історичну географію, колонізацію, історію Великого князівства Литовського і форм землеволодіння на Україні, соціологічне обґрунтування історії. Майбутнім економістам він викладав економічну історію України, агрономам — історію її сільського господарства, митцям — історію української культури тощо.

Багато уваги О. Гермайзе приділяв пропаганді історії революційних та громадських рухів, утвердженню марксизму як єдиного методу історичного дослідження. Показові в цьому плані читані ним курси «Історія суспільних форм та революційних рухів», «Історія революційних рухів у зв'язку з історією компартії». Для аспірантів науково-дослідної кафедри історії України ВУАН, керованої М. Грушевським, і співробітників академії він вів семінари з марксизму-ленінізму²¹.

Науково-педагогічна праця Осипа Гермайзе здобула громадське визнан-

ня, про що свідчать шаблі його педагогічної кар'єри: в 1920 р.— викладач, 1921 — доцент, в 1925 р.— професор²².

Дуже тісно з педагогічною була пов'язана і громадська робота О. Гермайзе, головним у якій стала боротьба (інших шляхів він не визнавав) за українізацію, зростання національної свідомості широких мас української людності. У вузівських вчених рада та предметних комісіях, у керованому ним семінарі з історії української культури для працівників освіти Осип Юрійович завзято і настійливо обстоював впровадження в практику, діяльність освітніх установ української мови, історії, культури.

Як популяризатору історії України йому доводилося виступати з численними лекціями перед учителями, студентами, викладачами, робітниками, червоноармійцями, партійним та комсомольським активом. Він пропагував здебільшого історико-революційні традиції з позицій тодішньої марксістської історичної школи. Зокрема, на сторінках публіцистичного часопису «Життя і революція» Осип Юрійович вмістив типові для нього статті «Українські соціалісти та основоположники наукового соціалізму», «Соціально-економічні передумови революції 1905 р.» тощо²³.

Значний внесок зробив вчений у розвиток української історії в науково-організаційній сфері. В установах ВУАН під головуванням М. Грушевського він обіймав посади секретаря Історичної секції, керівника секції методології і соціологічного обґрунтування історії науково-дослідної кафедри історії України, комісії Археографічної та вивчення історії Лівобережної України, очолював бібліографічний комітет редколегії «України» тощо²⁴. Разом з Катериною та Олександром Грушевськими, Ф. Савченком, С. Глушком, В. Щербиною та іншими визначними істориками Осип Юрійович виконував величезний обсяг науково-організаційної і почасти суто технічної роботи по забезпеченню діяльності Історичної секції ВУАН і пов'язаних з нею установ.

Безпосередньо О. Гермайзе налагоджував контакти академічних інституцій з позаакадемічними дослідними структурами, координував складання бібліографічного реєстру «Ucrainica», організовував святкування історичних ювілеїв М. Костомарова, М. Максимовича, М. Драгоманова, повстання декабристів і революції 1905—1907 рр., керував засіданнями комісії по вивченню історії Лівобережної України, спрямовував діяльність по виявленню, обробці й друкуванню відповідних документів тощо. Більшість з цих обов'язків О. Гермайзе виконував на громадських засадах, долаючи численні об'єктивні і суб'єктивні перепони²⁵.

Не можна обминути увагою і участь вченого у створенні дослідних структур марксистського напрямку, оскільки він ніколи не приховував своїх переконань. Слід підкреслити, що Осип Юрійович працював у суто наукових, а не пропагандистсько-ідеологічних установах. З 1926 р. він керував секцією історії України науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН. На нашу думку, Осип Юрійович свідомо не погодився виконувати роль «троянського коня» в Історичній секції і взагалі в академії, яку йому відвели сценаристи з Агітпропу ЦК КП(б)У. Можливо, саме через це йому довелося брати участь у спектаклі «СВУ» за режисурою ДПУ? Крім того, О. Гермайзе доклав зусиль у справі створення наукового товариства істориків-марксистів, вміщуючи об'єктивні публікації з цього приводу в редактованій М. Грушевським «Україні»²⁶.

О. Гермайзе було притаманне бажання знайти у минулому відповіді на злободенні питання 20-х років, і насамперед, довести закономірність

національного відродження України на шляху соціалістичного будівництва. Ще зі студентських років зберіг він любов до фундаментальних проблем історії України і вбачав свій моральний обов'язок в науковому дослідженні історії національно-визвольного і революційного рухів. Всім цим пояснюється широта спектру наукових зацікавленостей дослідника.

За оцінкою М. Грушевського, О. Гермайзе багато і успішно працював як дослідник, особливо в студіях періоду XVIII—XIX ст.²⁷. На сторінках «Записок Історично-філологічного відділу ВУАН», часописів «Україна», «Життя й революція», «Червоний шлях», у збірниках Історичної секції та окремими виданнями виходили його праці з проблем історії суспільних рухів XVII—XX ст., української літератури, історіографії, археографічні матеріали, історико-краєзнавчі розвідки. Нам вдалося знайти 36 опублікованих ним праць, серед них такі ґрунтовні, як «Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріалів», «Україна та Дін у XVII ст.», а також з історії РУП тощо²⁸. Декілька з написаних вченим праць, зокрема, з історії поселень Полтавщини та адміністративного поділу Гетьманщини, поки що не знайдено, скоріше за все, вони знищені або після арешту, або під час розгрому ВУАН.

Осип Юрійович неодноразово звертався до аналізу творчості Т. Шевченка, написав передмову до вибраних творів В. Винниченка, відредагував, подав коментарі і вступну статтю до повісті М. Костомарова «Чернігівка».

В українській історіографії 20-х років вчений, як уже відзначалося вище, заявив себе прибічником марксизму, який, на його думку, був «...точним методом дослідження соціального життя»²⁹ і давав можливість поєднати науку й публіцистику на ґрунті «класового мислення дослідника». На його переконання, існувало два «кити» марксівського методу, що детермінували хід історії. Це — економічний розвиток та класова боротьба. Ідеалізуючи марксизм, Осип Юрійович намагався за його допомогою дати нове соціологічне забарвлення «колосальному матеріалу, зібраному і систематизованому видатними вченими»³⁰.

У працях дослідника плідними виглядають спроби синтезувати соціологічну оцінку подій з національними та духовними процесами. Зокрема, він дав оригінальний для сучасної науки аналіз структури правобережної шляхти середини XIX ст., київської козащини часів Кримської війни тощо. Показово, що успіхи пов'язані не з ортодоксальним марксизмом, а зі спробами використати його лише як один з методів дослідження.

Взагалі методологічні погляди дослідника не були усталеними, та й українська історіографія у 20-х роках переживала перехідний період. Його методологію правильніше було б назвати пошуковою в напрямі збагачення традиційних методів за допомогою марксизму, що виглядає природно з урахуванням тогочасних політичних реалій. В цьому світлі стає зрозумілим ставлення до нього М. Грушевського, який захоплювався його методологічними пошуками.

Розуміючи ці труднощі, все ж слід дорікнути досліднику за некритичне ставлення до положень праць К. Маркса і Ф. Енгельса, абсолютизацію соціально-економічного і недооцінку духовного факторів у житті суспільства, епігонство щодо концепцій М. Покровського, перебільшення ролі пролетаріату, трактування історичних подій з погляду «сучасних революційних завдань», певний механіцизм та однобічність³¹.

Методологічні вправи О. Гермайзе виглядають дещо спрощеними та, порівняно з поглядами інших сучасних йому марксистів, все-таки мають істотний пристойний вигляд. Так, Осип Юрійович виступав проти вульгарно-

економічного соціологізму, критикував кон'юнктурні оцінки національних героїв, обстоював принцип історизму, виявляв толерантність та повагу до дожовтневої історіографічної спадщини тощо.

Взагалі його методологічні погляди важко назвати марксистськими, оскільки вони являли собою еклектичну суміш об'єктивізму, поміркованого націоналізму, механістичного матеріалізму та соціологізму марксистського забарвлення.

В 20-ті роки Осип Юрійович користувався авторитетом як знавець архівів і сумлінний джерелознавець. Сам Михайло Грушевський запропонував йому посаду керівничого Археологічної комісії. Всі наукові праці дослідника ґрунтуються на вмілому опрацюванні і використанні ґрунтовної джерельної, переважно архівної, спадщини. Так, він вивчив ревізькі книги Гадяцького полку в Чернігівському архіві, дослідив справи про гайдамаків з Київського центрального історичного архіву, першим ввів до наукового обігу матеріали історико-революційного архіву Київського іспарту, розшукав у московських архівах нові свідчення про взаємини козацької держави Б. Хмельницького з Доном тощо. О. Гермайзе уважно і водночас критично ставився до джерел, аналізуючи їх, вправно використовував порівняльний метод, кваліфіковано обробляв статистичні відомості.

Осип Юрійович залишив по собі добру згадку і як археограф. Через семінари при Київському центральному історичному архіві та ІНО він підготував немало архівістів, розробив правила друкування історичних документів, брав участь в уточненні списку українських матеріалів, що мали бути повернуті з архівів Москви і Санкт-Петербурга в Україну. Дослідник підготував декілька збірників документів нелегальної літератури до шевченківських свят, антивоєнних пропагандистських матеріалів часів першої світової війни, які частково були надруковані³². Чимало праць О. Гермайзе є, по суті, археографічними публікаціями і являють собою певним чином прокоментовані джерела.

О. Гермайзе підготував до публікації Коденську книгу, що містила справи на гайдамаків, заведені польською судовою комісією, яка засідала в Троянові, Кодні та Корсуні в 1771—1772 рр. Видання характеризується продуманою добіркою документів, високим ступенем археографічної обробки, змістовними коментарями³³. Збірник є гідним поваги громадянським вчинком історика: справу видання Коденської книги було розпочато ще І. Каманіним і через передчасну смерть ним не завершено.

Для О. Гермайзе характерні тонке відчуття особливостей історичної епохи, прагнення поставити кожне суспільне явище в конкретно-історичні умови й шляхом порівнянь прослідкувати поступовість прогресу в історії, добре знання літератури та джерел, критичне ставлення до стереотипів, широка історична ерудиція. Всі його праці досі не втратили своєї актуальності.

Зрозуміло, були в працях дослідника і недоліки, зокрема, зайвий соціологізм, відсутність чіткої логіки викладу, недостатня аргументованість висновків, часом обмежена джерельна база. Частина його досліджень справляє враження незавершених, написаних поспіхом. Взагалі не все написане Осипом Юрійовичем рівноцінне за якістю.

Вчений вважав себе істориком України³⁴, і хоча він не залишив синтетичних праць з історії України, але виділив такі основні її етапи: до-слов'янський, розселення слов'ян, київський, литовський, литовсько-польський, польсько-козацький, гетьманщина, XIX ст. і XX ст.³⁵.

Вагоме місце в доробку дослідника займають історіографічні праці. В них

виведено цілу галерею портретів найвизначніших українських істориків XVII—XX ст., зроблено спробу визначити місце кожного в розвитку національної історіографії. Деякі із суджень О. Гермайзе досі не втратили свого значення. Однак вчений не завжди міг дати наукову оцінку історичним концепціям того чи іншого дослідника, обмежуючись при цьому викладом основних положень тих чи інших праць.

За О. Гермайзе, визначальною рисою української історіографії, починаючи з «Літопису» С. Величка й «Історії Русів», є її виняткова роль у «формуванні суспільної ідеології та громадських настроїв»³⁶. Традицію надавати історичним творам характеру «систематизованого політичного національного памфлету»³⁷ продовжили, на думку вченого, М. Маркевич, Д. Бантиш-Каменський, хоча при цьому дещо й ослабили її автономістичну спрямованість. П. Куліша дослідник вважав лише продовжувачем козацько-старшинської автономістичної традиції, що водночас не завадило йому, як прихильнику марксизму, погодитись з кулішевим критичним ставленням до народних рухів³⁸. Очевидно, Осип Юрійович мав для цього не лише суто історичні підстави.

На думку О. Гермайзе, саме з М. Костомарова починається історія української громадської думки³⁹. Однак ідейні хитання та помилки цього видатного історика Осип Юрійович без належних підстав пояснював з точки зору «марксівського» методу як позицію представника декласованих соціальних груп⁴⁰. Цю тезу вчений застосовував неодноразово і здебільшого недоречно. За оцінкою О. Гермайзе, М. Костомаров був фундатором і патріархом народницького напрямку в історіографії, хоча саме народним масам він приділив мало уваги⁴¹.

М. Драгоманова Осип Юрійович вважав насамперед «творцем і основоположником новітнього українства, що прийшло на зміну попередньому українофільству»⁴². В українській історіографії він відводив йому роль ідеолога, який допомагав фахівцям і широким колам суспільства формувати розуміння українського історичного процесу. Впевнені, що не випадково Осип Юрійович підкреслює прибраність соціалістичного світогляду М. Драгоманова в українські форми і заперечення ним російської революційно-терористичної традиції⁴³.

Вченому були близькі ідеї, якими М. Драгоманов збагатив національну історіографію, в тому числі прогресу, універсальності історичних законів і необхідності вписання історії України в загальносвітову, ролі географічного фактора, необхідності використання досягнень інших суспільних та природничих наук (позитивізм, еволюціонізм, соціологізм). Життя підтвердило цілковиту справедливість висновку О. Гермайзе про те, що слідування традиціям М. Драгоманова, як це було в 20-ті роки, позитивно впливало на розвиток української історіографії.

В основному збігаються із сучасними поглядами й висновки О. Гермайзе щодо творчості В. Антоновича. Відчувається, що Осипу Юрійовичу були близькі раціоналізм і позитивізм трактування останнім історії, його документалізм, точність і наукова коректність. «В спробах Антоновича,— підкреслював О. Гермайзе,— ми ясно вже вбачаємо те, що зроблено було пізніше Грушевським для аргументації ідеї окремішності історичного процесу українського народу»⁴⁴.

На думку дослідника, провідне місце в історіографії на початку XX ст. посіли М. Грушевський та створене ним УНТ, проте цей висновок зроблено з аналізу не наукових здобутків, а суспільно-політичних позицій⁴⁵. І якщо оцінка М. Грушевського заперечень не викликає, то роль УНТ О. Гермайзе

явно перебільшив. При цьому Осип Юрійович також недооцінив внесок в українську історіографію цілого ряду інших наукових товариств, зокрема київського — Нестора Літописця, харківського — історично-філологічного, одеського — історії та старожитностей тощо.

Оцінюючи успіхи історіографії в 20-х роках, О. Гермайзе підкреслив, що найбільшими вони були у вивченні історії Гетьманщини, а серед праць у цій царині відзначив дослідження М. Слабченка, П. Клименка й Л. Окиншевича, які й донині не втратили свого значення.

Тонко підмітив О. Гермайзе, на що, до речі, досі не звертають уваги нинішні історики, декларативність деяких положень у працях дослідників старшого покоління — Д. Багалія, В. Барвінського та ін. Зі знанням справи він віддавав пріоритет у з'ясуванні авторства «Літопису Самовидця» В. Модзалевському й В. Романовському⁴⁶. Сучасна ж історіографія чомусь віддає пальму першості М. Петровському.

Найбільше визнання здобули праці О. Гермайзе з історії громадських і революційних рухів. Так, за дослідження «Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів» вчений дістав премію Всеукраїнського комітету сприяння вченим, а за «Історію РУП» — премію 1 ступеня ВУАН⁴⁷. Перше — цікаве використання оригінальної джерельної бази, що дало вченому можливість уточнити цілий ряд фактичних відомостей, зокрема, про початок повстання, його хронологію, взаємовідносини між І. Гонтою та М. Залізняком і дальшу долю останнього, а також про події в Умані тощо. Сучасним дослідникам будуть цікаві аргументовані думки О. Гермайзе про елементи розбійництва та невинуватого жорстокості гайдамаків, їхню ідеологію, про русофільську спрямованість Коліївщини.

З нагоди 100-річчя повстання декабристів дослідник спробував дати відповідь на запитання, поставлене М. Грушевським: українські декабристи чи декабристи в Україні? На основі вперше введеного до наукового обігу матеріалу він доводив, що хоч декабристи й зазнали впливу українських автономістичних традицій та української дійсності і серед них можна виділити групу декабристів-українців, останні не утворювали якоїсь течії⁴⁸. Сучасна історіографія з цим висновком в цілому погоджується.

Заслугою О. Гермайзе є викриття поширених у 20-ті роки хибних уявлень про членів Кирило-Мефодіївського братства як представників та ідеологів виключно українського панства⁴⁹. Осип Юрійович вважав їх насамперед виразниками інтересів і прагнень усього українського народу.

До певної міри хрестоматійною нині вважається праця дослідника про історію Революційної української партії. За змістом, характером викладу, методикою написання та використанням джерельної бази ця монографія сьогодні стане в пригоді і фахівцям, і викладачам, і студентам-історикам. Особливо актуальними є висновки вченого про органічність існування соціалістів в українській політичній палітрі, приреченість політичних рухів, представники яких ігнорували проблеми українського відродження, про згубність революційного тероризму та обмеженого націоналізму. О. Гермайзе цілком слушно звертав увагу на упереджене ставлення осередків РСДРП, що діяли на Україні, до українського національно-визвольного руху і недооцінку ними національного питання. Появу на базі РУП «Спілки» та УСДРП дослідник правильно пояснював тогочасною необхідністю об'єднання соціал-демократичного й національно-визвольного рухів.

Таким чином, навіть коротке ознайомлення з життям і діяльністю О. Гермайзе дає підстави вважати його однією з яскравих постатей української історіографії 20-х років. Незважаючи на обмаль часу, вчений встиг

чимало зробити як талановитий дослідник, сумлінний археограф, непереісичний організатор науки, як педагог-новатор. Зрозуміло, що більша частина його праць стає сьогодні об'єктом пильної уваги. Деякі з них, і на-самперед «Історія РУП», заслуговують на перевидання. Творча спадщина Осипа Гермайзе має бути повернута українській науці і культурі.

* В останні роки про СВУ з'явилися численні публікації, а тому тут на цьому ми спинятися не будемо.

¹ Центр. держ. арх. громадських об'єднань України, ф. 166, оп. 12, спр. 1524 (далі — ЦДАГО України); Київ. міськ. держ. арх., ф.Р.-308, оп. 2, спр. 16; ф.Р.-871, оп. 2, спр. 72 тощо (далі — КМДА).

² Див.: Ки я н и ц я П. Національно-буржуазна легенда про декабристів // Україна.— 1932.— Кн. 1—2.— С. 73—92.

³ Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.— К., 1973.— С. 24.

⁴ С к л я р е н к о Є. М. У сфабрикованій справі «СВУ» // Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки).— К., 1991.— С. 129—133.

⁵ Г е р м а й з е О. Драгоманов в українській історіографії // Філософська і соціологічна думка.— 1991.— № 9.— С. 102—130.

⁶ Енциклопедія українознавства.— Париж; Нью-Йорк, 1955.— Ч. II.— Т. 1.— С. 375; С у б т е л ь н и й О. Україна: Історія.— К., 1991.— С. 348, 362.

⁷ Його батьки — вихідці з Віленської губернії — 3 січня 1900 р. прийняли християнство і хлопчик Самуїл-Іосиф Геніх за їхнім бажанням почав зватися Іосифом Георгійовичем (КМДА, ф. 160, оп. 464, пр. 2304, арк. 21). У пожиттєвий час він називав себе вже Осипом Юрійовичем.

⁸ ЦНБ АН України: ВР, ф. X, № 14837, арк. 43.

⁹ Протягом 11 місяців — з жовтня 1911 р. по вересень 1912 р.— київський губернатор не давав згоди на поновлення Осипа в університеті (Київ. міськ. держ. арх., ф. 16 сп. 464, спр. 2304, арк. 12, 14, 16, 17).

¹⁰ КМДА, ф.Р.-308, оп. 2, спр. 16, арк. 1.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1524, арк. 1 зв.

¹² Г е р м а й з е О. Праця київського Українського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна.— 1929.— К. 1.— С. 31—32.

¹³ КМДА, ф.Р.-871, оп. 2, спр. 72, арк. 6 зв.

¹⁴ КМДА, ф.Р.-871, оп. 2, спр. 16, арк. 1-1 зв; ф.Р.-936, оп. 2, спр. 17, арк. 20, 25.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1524, арк. 4; КМДА, ф.Р.-308, оп. 2, спр. 16, арк. 1—2.

¹⁶ С к л я р е н к о Є. М. Назв. стаття.— С. 132.

¹⁷ С а в ц о в В. Злочин, якого не було // Рад. Україна.— 1989.— 26 верес.

¹⁸ С к л я р е н к о Є. М. Назв. стаття.— С. 133.

¹⁹ П о т е б е н ь к о М. Протест // Літ. Україна.— 1989.— 31 серп.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1524, арк. 2 зв.

²¹ Хроніка // Україна.— 1926.— Кн. 4.— С. 161—167; Хроніка // Україна.— 1927.— К. 6.— С. 197.

²² КМДА, ф.Р.-3060, оп. 2, спр. 16, арк. 6; ф.Р.-871, оп. 2, спр. 72, арк. 9.

²³ Див.: Життя й революція.— 1925.— Кн. 1—2, 9.

²⁴ Хроніка // Україна.— 1928.— Кн. 4.— С. 155; Кн. 6.— С. 213—215; ЦНБ АН України: АР, ф. X, № 9760.

²⁵ Хроніка // Україна.— 1926.— Кн. 1.— С. 160.

²⁶ Г е р м а й з е О. 1-ша Всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві // Україна.— 1929.— Кн. 2.— С. 178—179.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1524, арк. 2.

²⁸ Г е р м а й з е О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна.— 1924.— Кн. 1—2.— С. 19—82; Україна та Дін у XVII ст. // Записки Київського ІНО.— К., 1928.— Кн. III.— 256 с.; Нариси з історії революційного руху на Україні.— К., 1926.— Т. 1: Революційна Українська партія (РУП).— 389 с.

²⁹ Г е р м а й з е О. М. І. Костомаров: 3 нагоди 40 роковин з дня смерті // Україна.— 1925.— Кн. 5.— С. 9.

³⁰ Там же.— С. 11.

³¹ Див.: Г е р м а й з е О. Нові непорозуміння з Шевченком // Україна.— 1925.— Кн. 1—2.— С. 170—178; Г е р м а й з е О. Рух декабристів і українство // Україна.— 1925.— Кн. 6.— С. 25—39.

³² Матеріали до історії українського руху за світової війни // Укр. археографічний збірник.— К., 1926.— Т. 1.— С. 271—354; Противостні прокламації часів світової війни // Україна.— 1924.— Кн. 3.— С. 123—149.

³³ Коденська книга судових актів // Укр. архів.— К., 1931.— т. II.— 436 с.

³⁴ Наука и научные работники СССР: Справочник.— Л., 1928.— Ч. VI.— С. 79.

³⁵ Г е р м а й з е О. Історична література: бібліограф. огляд за 1926 р. // Україна.— 1926.— Кн. 2.— С. 124.

- ³⁶ Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії // Україна.— 1926.— Кн. 2.— С. 124.
- ³⁷ Гермайзе О. М. І. Костомаров: 3 нагоди 40 роковин з дня смерті // Україна.— 1925.— Кн. 5.— С. 6.
- ³⁸ Гермайзе О. М. І. Костомаров.— С. 8.
- ³⁹ Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна.— 1928.— Кн. 5.— С. 17—18.
- ⁴⁰ Гермайзе О. М. Костомаров в світлі автобіографії // Україна.— 1925.— Кн. 3.— С. 82—87.
- ⁴¹ Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії.— С. 145.
- ⁴² Там же.— С. 127.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії.— С. 31.
- ⁴⁵ Гермайзе О. Праця київського Українського Наукового Товариства...— С. 33—37.
- ⁴⁶ Гермайзе О. Історична література: бібліограф. огляд за 1926 р.— С. 149—150.
- ⁴⁷ КМДА, ф.Р.-871, оп. 2, спр. 72, арк. 2.
- ⁴⁸ Гермайзе О. Рух декабристів і українство.— С. 34.
- ⁴⁹ Гермайзе О. М. Костомаров в світлі автобіографії.— С. 80.